

(Київ)

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИЙ ВИЯВ ЛОКАТИВНОЇ ОЗНАКИ

В УКРАЇНСЬКИХ ДЕСУБСТАНТИВАХ

У статті з'ясовано специфіку словотвірної поведінки іменників з локативним значенням. Визначено мовні й позамовні чинники, що впливають на їхній дериваційний потенціал та актуалізують ознаку локативності у відіменникових дериватах.

Ключові слова: словотвірна парадигма, словотвірне значення, дериваційний суфікс, парадигматика.

The article investigates the specific of word-building behavior of locative nouns. Main linguistic and non-linguistic factors which influence their derivational potential and actualizes of locative meaning of desubstantives are determined.

Key words: derivational paradigm, derivational meaning, derivational suffix, paradigmatic.

Іменники з локативним значенням в українській мові охоплюють специфічну лексико-семантичну групу найменувань, що позначають різноманітні види земної поверхні, простору, загальні неофіційні території, а також називають приміщення, споруди, будівлі тощо. Значенневу сутність цих іменників становлять такі ознаки, як "конкретність", "предметність", "локальність". Ядро їхньої семантичної структури формує сема "місце". Визначальними чинниками словотвірної активності цих іменників є їхні структурно-семантичні та функціональні властивості.

Актуалізація локативного значення особливо виразно постає в дериватах, що структурують субстантивну зону дериваційної парадигми іменників зі значенням місця, про що йтиметься у пропонованій статті.

Субстантивна зона типової словотвірної парадигми локативних іменників становить велику за обсягом групу дериватів, що мають розгалужену систему значень. Лексична семантика цих іменників зумовила переважне утворення від них похідних з мутаційним словотвірним значенням. До них належать передусім деривати на позначення суб'єкта дії, в основу яких покладено акцентовану локативну ознаку, та десубстантиви на позначення суб'єкта стану, які посідають семантичну позицію "особа, названа за територіальною ознакою".

За структурно-семантичними ознаками похідні найменування діяча зараховують до суфіксально-локативного типу іменникових структур [3, с. 22]. З-поміж словотворчих суфіксів, що беруть участь у творенні найменувань діяча за акцентованою локативною ознакою, найпродуктивнішими є два – -ар та -ник. Ці форманти функціонують у складі дериватів аптекар, воротар, бібліотекар, квітник, корчмар, кухар, млинар, поштар, шахтар, шинкар, школяр, баштанник, двірник, дорожник, гардеробник, гірник, городник, залізничник, лісник, комірник, пасічник, садівник, табірник, тунельник, штабник та ін., пор.: Коли з пошти виходив наш поштар, однорукий дядько Левко, – височенний, худючий, як сама худорба, із брезентовою сумкою через гостро підняте вгору плече,

– Марфа підхоплювалася йому назустріч (Григорій Тютюнник); ...То увагу його приверне звичайний вулик з виставленої за парком пасіки, і – чуєш – Мурашко вже там навідає на пасічника, доводячи недосконалість старого вулика і потребу замінити його вуликом новим, вдосконаленим (О. Гончар).

Назви осіб за певною територією, місцевістю або за загальними найменуваннями населених пунктів представляють суфіксальні похідні, серед яких іменники вуличанин, городянин, горянин, зарічанин, землянин, краянин, лучанин, низянин, північанин, підзамчанин, поморянин, побережанин, селищанин, побережець, селянин, сільчак, слободянин, слобожанин, хуторянин, лісовик, станичник, степовик, степник, степняк, горець, поморець, хуторянець, бірник, лувківник, тайговик, міщук, селюк, гніздюк, кракяк та ін. Напр.: Наші вуличани, окрім хліборобства, ще мають ремесло в руках: столярство, шевство, стельмахівство, бондарство, мірошництво (М. Стельмах); Сам з діда-прадіда селюк, він чудово вмів би допомогти селянинові чи то казанню, чи науковими порадами (В. Підмогильний).

Найвищий рівень продуктивності в утворенні похідних іменників від локативних найменувань досліджуваної лексико-семантичної групи властивий словотворчому суфіксу

-анин/-янин. За допомогою цього форманта утворилася велика кількість назв осіб за територіальною ознакою. Щоправда, деякі з них можуть мати паралельні похідні з суфіксом -ець – найпродуктивнішим формантом, за допомогою якого утворюються іменники – назви осіб за національною належністю та катойконіми, пор.: побережанин і побережець, поморянин і поморець, хуторянин і хуторянець: Вийшов пристаркуватий хуторянин, у сірячинці і рудих розтоптаних чоботях (Григорій Тютюнник); Чого мені? Вірнопідданець, плету життя з повільних діб. Богдан Хмельницький, хуторянець, домодержавець, власник дібр (Л. Костенко).

Серед мутаційних похідних субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників виокремлюють десубстантиви зі значенням "місце в просторі". Окремий різновид дериватів з локально-просторовим значенням становлять похідні, у яких дериваційні афікси виконують структурну функцію, коли в похідному порівняно з твірним не змінюються значення і синтаксична ознака [4, с. 28]. До них належать іменники бережина ← берег, горбина ← горб, низина ← низ, пагорок ← пагорб, річка ← ріка, садок ← сад, ставок ← став, лігвище ← лігво та ін. Твірні та їхні похідні з локативною семантикою не мають обмежень щодо свого використання в сучасній українській мові.

Характерною особливістю субстантивної зони словотвірної парадигми локативних іменників є те, що більшість її членів – це префіксально-суфіксальні мутаційні деривати, які окреслюють місце в просторі.

Група префіксально-суфіксальних похідних іменників значеннєво й структурно неоднорідна. Вона об'єднує лексеми, що посідають семантичні позиції: "місце, яке характеризується відсутністю того, що позначено твірним іменником" (бездоріжжя, безбережжя, безмежжя, безлісся), "місце, подібне до того, що позначено твірним іменником" (вибалок, виярок, видолинок), "місце, простір, які не повністю виявляють ознаку того, що названо твірною основою" (перелісок, переярок), "місце, яке є крайньою частиною того, що названо твірною основою" (узлісся, узбережжя, узвишся, узгір'я, узбіччя, узмор'я, узлісок, узміжок, узлучина), "місце, де відбувається розмежування, роз'єднання того, що названо твірною основою" (роздолля, розпуття, розмежжя), "місце, простір, територія, які розташовані по той бік того, що названо твірним іменником" (забережжя, загір'я, загребелля, замор'я, заозер'я, заріччя, закуття, замістя, засілля, позамежжя,

залука, завулок, задвірок, закуток, запічок), "місце, простір між однаковими предметами, названими твірним іменником" (міжгір'я, межигір'я, міжріччя, міждоріжжя), "місце, простір, які передують тому, що названо твірним іменником" (передгір'я, передмістя, передмостів'я, передпілля, передсінок), "місце, простір, територія, розташовані нижче або вище від того або спереду того, що названо твірним іменником" (підгір'я, піддашшя, підземелля, підсіння, підріччя, підгірок, підсінок, надмор'я, надріччя, надбережжя), "місце, простір, територія, які безпосередньо прилягають до того або є продовженням чи відгалуженням того, що названо твірним іменником" (приозер'я, примор'я, прикордоння, прибережжя, придолинок, пригорок, прибалок, присілок, прикомірок, присадок, приярок, приямок, прилука), "місцевість, місце, територія, які знаходяться поблизу або впродовж того, що названо твірним іменником" (побережжя, пограниччя, подвір'я, поділля, полісся, покуття, поріччя) та ін. Напр.: І я клонюся на залізні ґрати, Як той жебрак на хрест на роздоріжжю, І чую, чую, що ніяк не зможу Важких страждань в душі заколисати (П. Карманський); На дні міжгір'я тихо, похмуро (М. Коцюбинський); З луґу дорога простирається в ліс, свіжою зеленню покрився молодий підлісок (Є. Гуцало); Небо над ним, блакитний купол цього собору планетарного, без іржі, без хмарини, лише десь по обрїю підниззя цього небесного купола реактивний тасьмою підперезав (О. Гончар).

Префіксально-суфіксальні іменники становлять два структурних різновиди дериватів. Перший постав унаслідок одночасного приєднання до твірної іменникової основи префікса і суфікса, які виступають як єдиний формант (конфікс) під час творення похідного. Його представляють похідні з конфіксами: ви- ... -ок (видолинок), пере- ... -ок (перейрок), уз- ...

-ок (узлісок), пере- ... -/j/- (перелісся), уз- ... -/j/- (узлісся) роз- ... -/j/- (роздоріжжя) та ін.

Другий різновид префіксально-суфіксальних дериватів зі значенням місця, простору, території, на відміну від першого, охоплює похідні, що співвідносяться з прийменниково-іменниковими сполученнями, з якими підтримують виразні семантичні зв'язки. В основу цих словотвірних типів лягли сполучення іменників, основа яких указує на просторову семантику, з прийменниками без, за, між, перед, під, при та різними суфіксами, зокрема формантом -/j/-, що в неоднакових звукових оточеннях набуває різного звукового вираження, "під впливом суміжних звуків зазнає асиміляційних змін, перетворюючись – залежно від сусіднього приголосного звука – на л', д', з' ж' " [1, с. 101], пор.: місце, територія без дороги → бездоріжжя; місце, територія за річкою → заріччя, зарічка; місце, простір між горами → міжгір'я; місце, простір під лісом → підлісок, підлісся; місце, територія перед містом → передмістя; місце, простір біля річки → приріччя та под.

Потрібно зауважити, що префіксально-суфіксальні пари, які обрамляють твірні основи двох груп іменників, мають різний характер. К. Г. Городенська з цього приводу відзначила, що для утворення іменників на основі синтаксично оформлених сполучень у словотворчі зв'язки з суфіксами вступають префікси прийменникового походження, тоді як в оформленні конфіксальних похідних беруть участь префікси неприйменникового походження [2, с. 292].

Більшість префіксально-суфіксальних дериватів, що є членами словотвірної парадигми іменників з локативним значенням, утворена на базі прийменниково-відмінкових форм.

До субстантивної зони входять також суфіксальні деривати, що мають значення "місце, де є зараз або де раніше було розташоване те, що називає твірний іменник", пор.: баштанище, гніздовище, гніздовисько, річище, ставище, стависько, таборище, токовище, токовисько, хуторище та ін. Напр.: То була не копичка, а старий курінь на баштанищі з прив'ялим уже огудинням та дрібною, з яблука завбільшки, пізньою зав'яззю кавунчат (Григір Тютюнник); За висловом однієї з кухарок, до душі

Йому тут тільки їжаки, що вночі вилазять на подвір'я таборища погратися – бігають, хрокають, шелестять під майстернею у бур'янах (О. Гончар).

Глибину місця, або позиції, у межах цього словотвірного значення визначають спільнокореневі деривати з різними суфіксами на зразок гніздовище і гніздовисько, ставище і стависько, токовище і токовисько, у яких суфікс -ищ- функціонально перетнувся з формантом -иськ-, пор.: Аж потім, коли їхня екскурсійна група залишила нарешті те протрухлявіле ханське гніздовище та піднялася на гору, всі похмурі привиди минулого разом зникли (О. Гончар); З покоління в покоління ці низові гніздовиська поповнюють Чорноморський флот капітанами, матросами, а дніпровський лиман лоцманами (О. Гончар). Щоправда, у сучасній українській літературній мові уживанішим є локативи на -ищ-(-е).

Особливості творення дериватів субстантивної зони з модифікаційними значеннями "демінітивність" і "аугментативність" визначає передусім лексико-граматичне значення твірного іменника, хоч значною мірою впливають на їхню появу і позамовні чинники, адже місце, де живе людина, територія, простір, які її оточують і з якими пов'язані життя й трудова діяльність, завжди відіграють важливу роль. Тому мовна й суспільна практика активно стимулює утворення дериватів із зменшено-пестливим значенням, у яких засвідчено турботливе ставлення людей до свого краю, житла, місця в просторі тощо. Слід зауважити, що зменшено-пестливі іменники, які належать до всіх трьох граматичних родів – чоловічого, жіночого і середнього – мають свої, характерні для кожного роду суфікси, які водночас мають і дещо спільне, і дещо відмінне [5, с. 153]. У творенні іменників чоловічого роду бере участь велика кількість зменшено-емоційних суфіксів, різноманітніших за своєю структурою, ніж функціонально ідентичні суфікси демінутивів жіночого та середнього родів. Найпродуктивнішими серед них є форманти -ок (байрачок, бережок, горбок, двірок, квітничок, лужок, млинок, степок, хуторок (хуторок), ярлок), -чик (балаганчик, балкончик, городчик, готельчик, майданчик), -ець (городець, острівець, двірець, майданець, хуторець (хуторець), хлівець), -ик- (горбик, городик, дворик). Пор.: Серед болота був острівок, з одного боку від нього текла ця річка, а з другого – до нього підходила непролазна трясовиця (Із журналу); У ярку на пригріві трава зеленіша, хоч на дні ще лежать рештки сивого снігу (О. Копиленко); А матір, уже оброшена, прийшла з городчика та лагідно-лагідно кладе мені на плече руку, а очима показує на розчинене вікно (М. Стельмах); Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець (С. Васильченко); Цей старовинний готелик, мабуть, хтось навмисне обрав для поселення новітнім технократам, аби нагадати їм про добрі старі часи (П. Загребельний).

У творенні демінутивних іменників чоловічого роду на зразок лісонько, садонько бере участь непродуктивний у сучасній українській мові суфікс -оньк-(-о), який надає цим лексемам особливо інтенсивної позитивної оцінки. М. В. Кравченко зазначила, що формант

-оньк-(-о), на відміну від деяких інших зменшено-пестливих суфіксів, які формують цілі градаційні ряди з наростанням у них вищого ступеня пестливості, здатний сам вносити в суфіксальну лексему позитивну забарвленість найвищої інтенсивності [5, с. 158]. Зменшено-пестливі іменники з цим суфіксом уживаються здебільшого в усній народній поетичній творчості, напр.: А в тому садоньку чисто метено ще й хрещатим барвіночком дрібно плетено (Народна пісня).

Зменшено-пестливі іменники жіночого роду утворюються за допомогою суфіксів, найпродуктивнішими серед яких є -к- (хатка, гірка, кабінка, клунька, корчомка, лощинка, вуличка, доріжка, слобідка), -очк-/-ечк- та -оньк-/-еньк- (балочка, бухточка, стежечка, гіронька, доріженька), пор.: Вийшовши з вулички, Гнат наче пірнув у море білого світла (М. Коцюбинський); А от

корчомка з закапелками, де від кожної пляшенці ждеш чуда, та шинкарочка з лукавим оком (М. Стельмах); Біля хати стріли скопані грядки, від воріт до порога вела стежечка (М. Коцюбинський).

Іменники із суфіксом -оньк-/-еньк- можуть передавати лише пестливе значення, напр.: Ось-ось прийду до хатоньки моєї, Де мати жде мене й не жде, Я скрикну "Матінко!" до неї, Вона на груди упаде (О. Олесь); Замету усі доріженьки, Де ходила ти сумна, Змию слізьми твої ніженьки (О. Олесь).

Найменш емоційно забарвленим з-поміж зменшено-емоційних суфіксів іменників жіночого роду, мотивованих локативними назвами, є непродуктивний в утворенні демінутивів формант -ин-, оскільки він спеціалізується в основному на вираженні в українській мові значення одиничності, напр.: очеретина, коноплина, зернина, квасолина, бур'янина і под. Суфікс -ин- надає похідним іменникам субстантивної зони локативних іменників значення зменшеності та суб'єктивної оцінки, пор.: хатина, хатчина, стежина та ін.: Весна ніби прагнула прикрасити убогу хатину зелом і квітами, щоб людям у ній було веселіше жити (І. Цюпа); Освіжений водами Скарбного, наласканий сонцем його, неквапно рушив Лобода лісовою стежиною, наперед уявляючи, як своїм візитом потішить старого (О. Гончар).

Основними виразниками демінутивного значення в похідних іменниках середнього роду є суфікси -ц-(-е), -ечк-(-о), зрідка -оньк-/-еньк-(-о). Ці форманти є носіями реальної зменшеності й позитивної оцінки. Приєднуючись до основ локативних іменників середнього роду, вони не змінюють родової характеристики вихідного слова, пор.: болото → болітце, дупло → дупельце, село → сельце, сільце, болото → болотечко, гніздо → гніздечко, місто → містечко, село → селечко, море → моренько та ін. Напр.: І раптом діти побачили, що він [вуж] добирається до якогось невеличкого гніздечка (М. Стельмах); Тихе плесо лісового озерця, старі явори над шляхом – усе нагадувало йому [Андріянові] далеке дитинство (І. Сенченко).

Наявність у субстантивній зоні великої кількості однофункційних спільнокоренових демінутивів з різними суфіксами сприяє розгортанню словотвірної парадигми локативних іменників у глибину, пор.: горбик, горбок; двірок, дворець; острівок, острівець; хутірок, хутірець; городець, городчик; гірка, гіронька, гірочка; річечка, річенька; гніздечко, гнізденце; болітце, болотечко; озерце, озеречко; сільце, селечко та ін., пор.: Вони летять до круглого, мов полумисок, озерця (М. Стельмах); Недалеко від них вуж іще більше висунув голову з озеречка, покрутив нею роздвоєним жалом та й почав збиратися на гілку верболозу (М. Стельмах).

Локативні менники зрідка слугують твірною базою і для похідних з аугментативним значенням, напр.: болотище, гніздище, річище, кошарище, млинище, млинисько, болотисько та ін., пор.: На стовпі біля бабусиної хати лелеки вимостили величезне гніздище (В. Іваненко); А посеред цього болотища є плесо, де вода також темна, ніби на чорному камені настояна (М. Стельмах).

Чинниками, що стримують утворення іменників зі зменшено-пестливим та збільшено-згрубілим значеннями, виступають передусім семантика, походження, функціонально-стильова належність мотивувального локативного слова. Наприклад, іменники – назви адміністративно-територіальних одиниць (область, район, губернія, округ), найменування великого за розміром відкритого простору (океан, низина, височина) тощо не реалізують свій словотвірний потенціал у похідних із цими модифікаційними значеннями. Крім того, обмежує словотвірну активність локативних іменників також вплив омонімії. Так, словотворчі форманти -ищ- та -иськ- належать до найпродуктивніших засобів творення аугментативних іменників (пор.: приймачище, котисько, кирище, вітрисько, вітрище), проте деякі іменники з локативним значенням у поєднанні з

формантами -ищ- та -иськ- утворюють деривати, що мають значення "місце, де є зараз або де раніше було розташоване те, що називає твірний іменник", напр.: торжище – "місце торгівлі, торговий майданчик"; ставище, стависько – "місце, де колись був став". Пор.: Все торжище разом схарапудилося, гойднулось – і люди побігли, збиваючи одне одного, вириваючи з-поміж плечей свої клунки, вузли, торби (Григір Тютюнник); І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном (М. Стельмах). Тому в багатьох конкретних словотвірних парадигмах локативних іменників дериватів з аугментативним значенням немає, хоч вони є потенційно можливими.

Отже, структурно й семантично розлога субстантивна зона в складі словотвірної парадигми досліджуваної лексико-семантичної групи засвідчує високу дериваційну спроможність локативних іменників як твірних слів щодо утворення мутаційних та модифікаційних похідних. Характерною особливістю її словотвірного наповнення є велика кількість іменників з мутаційними словотвірними значеннями, серед яких назви діяча, об'єднані в суфіксально-локативний тип іменникових структур, найменування особи за територіальною ознакою та префіксально-суфіксальні іменники з локально-просторовим значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови / Іван Романович Вихованець, Катерина Григорівна Городенська. – К.: Університетське вид-во "Пульсари", 2004. – 398 с.
2. Городенська К. Г. Префіксально-суфіксальний словотвір / К. Г. Городенська // Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 285–313.
3. Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1987. – № 1. – С. 20–30.
4. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови / Ніна Федорівна Клименко. – К.: ІЗМН, 1998. – 182 с.
5. Кравченко М. В. Зменшено-емоційні іменники в сучасній українській мові // Городенська К. Г., Кравченко М. В. Словотвірна структура слова. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 109–186.